

Христина Марич

Навчально-науковий інститут права та психології
Національного університету «Львівська політехніка»,
доц. кафедри цивільного права та процесу,
канд. юрид. наук

ОСОБЛИВО ОХОРОНЮВАНІ ТЕРИТОРІЇ ТА ОБ'ЄКТИ (В КОНТЕКСТІ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ)

© *Марич Х.*, 2018

Досліджено правову специфіку особливо охоронюваних територій та об'єктів, а також основні класифікації видів особливо охоронюваних територій та об'єктів, зокрема і категорії природно-заповідного фонду.

Ключові слова: особливо охоронювані території та об'єкти; природно-заповідний фонд; екологічна мережа; охорона природи.

Кристина Марыч

ОСОБО ОХРАНЯЕМЫЕ ТЕРРИТОРИИ И ОБЪЕКТЫ (В КОНТЕКСТЕ ПРИРОДНО-ЗАПОВЕДНОГО ФОНДА)

В статье исследовано правовую специфику особо охраняемых территорий и объектов, а также основные классификации видов особо охраняемых территорий и объектов, в том числе и категории природно-заповедного фонда.

Ключевые слова: особо охраняемые территории и объекты; природно-заповедный фонд; экологическая сеть; охрана природы.

Khrystyna Marych

Institute of Jurisprudence and Psychology,
Lviv Polytechnic National University,
Department of Civil Law and Procedure,
Ph. D., Assoc. Prof.

SPECIALLY PROTECTED TERRITORIES AND OBJECTS (IN THE CONTEXT OF THE NATURAL RESERVATION FUND)

The article study the legal features of the specially protected territories and objects, and their main classifications, including the natural reserve fund categories.

Key words: specially protected territories and objects; nature reserve fund; ecological network; nature protection.

Постановка проблеми. До початку 80-х років ХХ століття такі терміни, як «особливо охоронювані території», «особливо охоронювані об'єкти» рідко вживались у спеціальній літературі і законодавстві. Як правило, для позначення таких територій та об'єктів використовували термінологію, що починалась зі слова «заповідний». Введення ж в обіг терміна «особливо охоронювані території» сприйняла низка науковців і практиків як одна із спроб об'єднати під цією назвою всю різноманітність категорій природних комплексів та об'єктів, що взяті під особливу охорону держави, і які не завжди підпадали під традиційну формулу заповідання. Сьогодні одним з важливих

питань є необхідність вдосконалення класифікації особливо охоронюваних територій та об'єктів. Однієї з основних вимог необхідно визнати «рівноправ'я» усіх учасників системи – різних природоохоронних категорій, оскільки кожна з них слугує певним визначеним цілям, виконує певні функції, потребує особливих режимів охорони.

Аналіз дослідження проблеми. Питання правового регулювання особливо охоронюваних територій та об'єктів відображено у наукових працях А. В. Антонова, В. М. Бевзенко, А. Я. Даукштса, С. А. Дьоміної, В. Г. Ємельянової, Ю. А. Жураєва, О. М. Ковтун, Н. Д. Красіліч, В. Є. Лізгаро, С. В. Скрябіна, А. А. Траніна та інших.

Метою статті є на підставі аналізу чинного законодавства України і інших країн, а також науково-теоретичних положень, визначити поняття «особливо охоронювані території та об'єкти», їх правові ознаки та основні класифікації.

Виклад основного матеріалу. Поняттям «особливо охоронювані природні території», яке широко ввійшло в наукову літературу завдяки праці Н. Ф. Реймерса і Ф. Р. Штільмарка (1978 р.), називали ділянки біосфери, що включають сушу і акваторію з їх поверхнею та товщею, які повністю чи частково, постійно чи тимчасово вилучені з традиційного, інтенсивного господарського обігу, призначені для збереження та покращення властивостей навколишнього природного середовища, охорони і відтворення природних ресурсів, захисту природних та штучних об'єктів і явищ, що мають наукове, історичне та естетичне значення [1, с. 18–19]. Ці автори неодноразово звертали увагу на те, що поняття «особливо охоронювані природні території та об'єкти» є порівняно умовним, адже відповідно до природоохоронного законодавства, неохоронюваних територій та об'єктів немає взагалі. Згодом Ю. А. Ісаков використовує таке поняття, як «території і об'єкти природоохоронного призначення» [2, с. 115–144].

Зокрема, Н. Ф. Реймерс і Ф. Р. Штільмарк вважали, що особливо охоронювані природні території включають усю сукупність комплексів та об'єктів найрізноманітнішого призначення, від заповідників до різноманітних цільових захисних зон [1, с. 147–148], а Ю. А. Ісаков та В. В. Криницький до цього поняття зараховували і спеціалізовані заклади, такі як зоологічні і дендрологічні парки, ботанічні сади [3, с. 12–13]. А. Ж. Меллума особливо охоронюваними територіями називала лише ту частину охоронюваних природних територій, які є такими в силу традиції і створення яких переслідує мету охорони природних комплексів, ландшафтів, еталонів, генетичного фонду природи. До них вона належать заповідники, заказники, національні парки, пам'ятки природи та деякі інші специфічні категорії [4, с. 35].

Таким чином, існують різні погляди на те, які категорії повинні входити до системи особливо охоронюваних територій та об'єктів. Так, свою класифікацію особливо охоронюваних природних територій та об'єктів пропонували Н. Ф. Реймерс і Ф. Р. Штільмарк. Ця класифікація ґрунтується на положеннях про функціонально-цільове і екологічно-цільове призначення окремих типів (категорій). Вони виділяють три великі групи охоронюваних природних об'єктів: заповідно-еталонні (заповідники, резервати); середовищеутворювальні і ресурсоохоронні (поділяються на природні, антропоєкологічні, об'єктоохоронні); музейного типу. Ця класифікація містить концептуальні елементи, однак показує і можливість «згортання» існуючої багатоманітності типів охоронюваних об'єктів [1, с. 208].

Певної уваги заслуговує класифікація особливо охоронюваних природних територій та об'єктів, яку дає С. М. Стойко. Вчений враховує такі критерії, як походження, призначення, ступінь заповідання, тривалість природоохоронного режиму, ландшафтна оригінальність, типовість, наукове і практичне значення. У класифікації використано чотири підпорядковані ступені: відділ, клас, порядок, тип. Зокрема, виділено три відділи охоронюваних територій та об'єктів: А – заповідні об'єкти природного походження, Б – заповідні об'єкти природного і культурного походження, В – заповідні об'єкти культурного походження. Відділ А містить п'ять класів: заповідники; природні парки; резервати; пам'ятники природи; заказники природи. Відділ Б об'єднує два класи: ландшафтні парки; ландшафтно-естетичні траси. Відділ В представлений єдиним класом – культурні пам'ятники природи. Далі виділяються порядки за зонально-географічним та екосистемним принципами і типи – за комплексом охоронюваних систематичних груп рослинного і тваринного світу або об'єктів неживої

природи. Наприклад, у класі заповідники і природні парки, автор виділяє 4 порядки і 19 типів, зокрема порядок: заповідники гірських екосистем, який об'єднує такі типи – гірські, високогірні пустельні, високогірні льодяникові. Так, класифікація хоча і є складною, але враховує як організаційні форми охорони природи, так і природні властивості охоронюваних об'єктів [5, с. 28].

Ю. А. Ісаков і В. В. Криницький запропонували цільову класифікацію особливо охоронюваних природних територій та об'єктів. Зокрема, вони виділили сім основних цілей особливо охоронюваних природних територій та об'єктів: збереження еталонних екосистем; збереження генофонду організмів; відновлення і відтворення природних ресурсів; підтримання сприятливого екологічного балансу регіону; охорону навколишнього природного середовища; забезпечення можливостей рекреації; природоохоронну освіту та виховання. Під час характеристики кожного типу особливо охоронюваних природних об'єктів (усього їх 34) схарактеризовано цілі за такою градацією: основна ціль, другорядна, додаткова [3, с. 25–27].

К. Д. Зиков використовував функціональний підхід до класифікації, зокрема в ній передбачено три основні види режиму (заповідника, парку і заказника) і три основні функції охоронюваних територій (вивчення, регулювання і рекреація). Відповідно охоронювані території поділяються на три типи – заказники, природні парки і заповідники та п'ять класів – спеціальні ресурсоохоронні зони, заказники-резервати, заповідники-резервати, еталони, заповідники-еталони [6, с. 65–66].

Н. Д. Красіліч серед територій, що належать до особливо охоронюваних, виділяє чотири основні групи: території, які переважно виконують функцію охорони такого природного ресурсу – ліси першої групи, що не включені в природно-заповідний фонд, мисливські господарства, плантації лікарських рослин, водоохоронні зони та інші; рекреаційні території, призначені для задоволення культурно-оздоровчих потреб суспільства; природно-культурні об'єкти і комплекси – ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні сади, парки-пам'ятники садово-паркового мистецтва тощо; об'єкти і комплекси природно-заповідного фонду [7, с. 8–9].

В основу класифікації, запропонованої на Другій всесвітній конференції з національних парків в 1972 році (США), покладено цілі охоронюваних (вилучених з господарського використання) територій. Відповідно до цієї класифікації охороні підлягають: природні групування в «дикому» вигляді; особливо мальовничі природні ландшафти; антропогенні «структури» – антропологічні, археологічні, історичні пам'ятники; ландшафти виняткової краси, створені людиною. Класифікація враховує і більш специфічні цілі, наприклад забезпечення збереження екосистем і компонентів дикої природи, чого можна досягти завдяки втручанням людини. Автори цієї класифікації рекомендують виділити три класи охоронюваних природних територій. Перший клас містить три види територій: ті, на яких природа охороняється в первинному вигляді (природні ландшафти) і де режим забезпечує необмежені природні сукцесії (зміни); регульований природний парк, де допускається регулювання природи на основі наукових даних, контроль за науковою роботою і не допускається прокладання доріг, стежок, пунктів огляду для туристів; території, на яких допускаються рекреаційні послуги, але на яких не передбачені дороги, вдосконалені стежки і кемпінги. Другий клас – це охоронювані окультурені території – аграрні, пасторальні та інші ландшафти, змінені людиною, призначені для збереження від розвитку і деструктивних змін. Третій клас – інші охоронювані території, на яких може допускатись рубка лісу, заготівля сіна, рекреація, але обов'язково повинно зберігатись їх основне призначення як мисливських, лісових і рекреаційних земель. Національні парки розглядають як звичайний гібрид територій першого і другого класів та інших охоронюваних земель, що інтенсивно змінюються та пристосовуються для туризму та рекреації [8, с. 38–39].

Міжнародна класифікація охоронюваних територій, Міжнародної організації природи містить такі категорії:

I а. Природний резерват, що суворо охороняється. Категорія I а охоплює суворо охоронювані райони, відведені для захисту біорізноманіття, а також можливо, геоморфології, де людські відвідування, використання і вплив суворо контролюються і обмежуються, щоб забезпечити захист природоохоронної цінності.

I б. Природні території. Категорія I б об'єднує, як правило, великі незмінні або слабо змінні території з метою збереження їхнього природного характеру без постійного або істотного проживання людини, яка захищається і управляється так, аби зберегти її природний стан.

II. Національний парк. Категорія II є великими природними або наближеними до природних територіями, відведеними для захисту великомасштабних екологічних процесів, разом з допов-

ненням видів і екосистем, характерних для цього регіону, які також забезпечують основу для екологічного та культурного, духовного, наукового, освітнього, рекреаційного розвитку.

III. Пам'ятка природи. Категорія III утворюється з метою захисту конкретної пам'ятки природи, якою можуть бути ландшафтні рельєфи, моря, гори, підводні печери, геологічні пам'ятки, такі, як печери, а також живі об'єкти, такі як давній гай, сад чи парк. Пам'ятки природи, зазвичай, є досить невеликими за розмірами.

IV. Середовище проживання / зона регулювання виду. Категорія IV спрямована на захист певних видів або місць зростання і управління цією територією, та віддзеркалює цей пріоритет. Ця категорія передбачає забезпечення здійснення конкретних заходів для охорони певного виду чи збереження середовища.

V. Охоронюваний ландшафт. Категорія V охороняє території, які отримали екологічну, біологічну, культурну чи ландшафтну цінності завдяки взаємодії людини і природи з плином часу. Гарантія цілісності цієї взаємодії є життєво необхідною для забезпечення і підтримання існування цієї категорії і охорони природи.

VI. Охоронювані території зі стійким використанням природних ресурсів. Категорія VI об'єднує території збереження екосистем і місць проживання людей, пов'язаних культурними цінностями і традиціями управління природними ресурсами. Ці території, як правило, великі, де значна частина території знаходиться у природному стані, а незначна частка перебуває під стійким управлінням природними ресурсами та низьким рівнем непромислового використання природних ресурсів, сумісних з охороною природи [9, с. 40–41].

Що ж до вітчизняного законодавчого закріплення системи охоронюваних територій та об'єктів, то Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» [10] визначає такі складові системи природних територій та об'єктів, що підлягають особливій охороні, як території та об'єкти природно-заповідного фонду, курортні та лікувально-оздоровчі, рекреаційні, водозахисні, пожезахисні та інші типи територій та об'єктів, що визначаються законодавством України. До складу ж природно-заповідного фонду України входять державні заповідники, природні національні парки, заказники, пам'ятки природи, ботанічні сади, дендрологічні та зоологічні парки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, заповідні урочища. Згідно ж Закону України «Про природно-заповідний фонд України» [11] категоріями природно-заповідного фонду України є природні заповідники, біосферні заповідники, національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища, ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки, пам'ятки природи, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва.

Таким чином, норми національного законодавства, що визначають категорії природно-заповідного фонду України, містять окремі невідповідності. Не відповідають національні категорії і міжнародним, оскільки в Україні, як і інших країнах історично сформувалися свої природоохоронні традиції.

Так, у Польщі створено такі природоохоронні категорії: національні парки, природні резервати, регіональні ландшафтні парки, території охоронюваного ландшафту, території Natura 2000, пам'ятки природи, моніторингові станції, екологічні території, природничо-ландшафтні утворення, охорона певних видів рослин, тварин та грибів, відповідно до Закону Польщі «Про охорону природи» [9, с. 59].

Питання заповідної справи в Німеччині регулюється Федеральним законом про охорону навколишнього природного середовища та земельними законами окремих суб'єктів федерації. Мережа природоохоронних територій містить такі категорії: резервати (заповідники), національні природні парки та національні природні пам'ятки, біосферні заповідники, заповідні ландшафтні зони, природні парки, пам'ятки природи, захищені компоненти ландшафту [9, с. 62–63].

Система природоохоронних територій США та Канади є складною та містить багато об'єктів і федерального, і регіонального рівня. На федеральному рівні в Канаді створені такі категорії: національні парки, національні морські заповідники, морські природоохоронні території, заказники мігруючих птахів, національні території дикої природи. На провінційному рівні, категорії територій залежать від провінції, але найпоширенішою категорією є провінційний парк [9, с. 67].

На федеральному рівні в США природоохоронні території діляться на такі категорії: національні парки, національні заповідники, національні морські узбережжя, національні озерні узбережжя, національні цілини, національні ліси, національні пам'ятки, національні морські заказники, національні рекреаційні території, національна система охоронюваних ландшафтів, національні дослідні резервати

гирл, національні системи стежок, національні дикі та мальовничі ріки, національні заказники, національні природні системи притулків. На місцевому рівні є і інші категорії, які утворюються відповідними штатами або органами місцевого самоврядування: парки штатів, регіональні парки тощо [9, с. 71].

Усі вище наведені класифікації особливо охоронюваних територій та об'єктів заслуговують на увагу, оскільки враховують різні критерії. Проте вдалою і доступною є класифікація, яка дає змогу поділяти всі особливо охоронювані території та об'єкти на три основні групи: природно-заповідні території; особливо охоронювані природні території та об'єкти; інші особливо охоронювані території та об'єкти. Основні критерії класифікації особливо охоронюваних територій та об'єктів – характер (природний, штучний) території чи об'єкта, який підлягає особливій охороні, призначення (спеціальне), ступінь охоронного режиму. Серед цих критеріїв особливої уваги заслуговує характер походження територій та об'єктів. Ознака природного походження території та об'єкта, повинна стати основним критерієм розподілу особливо охоронюваних територій та об'єктів між групами «особливо охоронювані природні території та об'єкти» та «інші особливо охоронювані території та об'єкти». Відповідно до першої групи слід включити наприклад, регіональні ландшафтні парки, які мають природне походження, тобто перебувають у постійному взаємозв'язку із екологічною системою природи, а до другої групи – штучні об'єкти і території, які в результаті людської діяльності втратили такий зв'язок, наприклад, парки пам'ятки садово-паркового мистецтва.

Тож поняття «особливо охоронювані території та об'єкти» дає змогу охопити практично усі категорії цієї системи і є ширшим від поняття «природно-заповідні території», що містить лише один підвид цієї системи. Недоречно було б говорити про менше значення останніх, оскільки саме «природно-заповідні території» займають вищу сходинку в ієрархії особливо охоронюваних територій та об'єктів.

Заслуговує уваги і позиція В. Є. Лізгаро, щоб у загальній системі особливо охоронюваних природних територій та об'єктів виділяти дві складові: особливо охоронювані природні території та особливо охоронювані природні об'єкти. Це пов'язано з тим, що особливо цінні для суспільства природні об'єкти (пам'ятки природи, рідкі і зникаючі види рослин та тварин) реально існують, автономно від інших особливо охоронюваних територій, які забезпечують збереження природного комплексу або його складових частин [12, с. 6].

Висновки. Особливо охоронювані території та об'єкти – це ділянки земельного і водного простору та окремі об'єкти як природного, так і штучного походження, що мають особливе екологічне, наукове, освітнє, виховне, естетичне, рекреаційне значення, вилучені повністю або частково, тимчасово чи постійно з господарського використання, та оголошені такими, що підлягають особливій охороні у встановленому законом порядку.

Основною метою виділення особливо охоронюваних територій та об'єктів є збереження еталонів природи, типових або унікальних ландшафтів, екосистем, генетичного фонду рослин і тварин, мальовничих природних утворень, для вивчення природних процесів і розроблення наукових основ природокористування, пропаганди охорони природи і просвітницько-виховної діяльності, а також для використання у визначених випадках у рекреаційних цілях. Охорона та збереження біорізноманіття, природних і суміжних культурних ресурсів є основною, загальною метою створення і функціонування системи особливо охоронюваних територій та об'єктів. Крім цього, для кожної з категорій цієї системи властиві специфічні (спеціальні) завдання.

Правовими ознаками особливо охоронюваних територій та об'єктів є: охорона і збереження природи (загальна мета для всіх категорій системи); основними завданнями є: наукові дослідження, захист дикої природи, збереження видів та генетичного різноманіття, захист природних та культурних особливостей, туризм та рекреація, освіта, збереження культури та традицій, стабільне використання ресурсів природних екосистем; первісний або малозмінений стан територій та об'єктів; унікальність або типовість для даної місцевості, географічної зони; особливе екологічне, наукове, освітньо-виховне, естетичне, рекреаційне значення; повне або часткове вилучення з господарського обігу; наявність, відповідного до завдань та функцій кожної з категорій, охоронного режиму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Реймерс Н. Ф., Штильмарк Ф. Р. *Особо охраняемые природные территории* / Н. Ф. Реймерс, Ф. Р. Штильмарк. М.: Мысль, 1978. 295 с. 2. Исааков Ю. А. *Геоэкологический подход к*

построению системы территорий и объектов природоохранительного назначения. М., 1985. С. 115–144. 3. Исааков Ю. А., Криницкий В. В. Система охраняемых природных территорий Советского Союза и перспективы ее развития / Ю. А. Исааков, В. В. Криницкий. М., 1983. С. 12–30. 4. Меллума А. Ж. Особо охраняемые природные объекты на староосвоенных территориях (На примере Латвийской ССР) / А. Ж. Меллума. Рига: Зинатне, 1988. 224 с. 5. Стойко С. М. Научные основы заповедного дела / С. М. Стойко. К.: Наукова думка, 1980. С. 22–35. 6. Зыков К. Д. Функции и классификация охраняемых территорий / К. Д. Зыков. Курск, 1980. С. 58–70. 7. Красилич Н. Д. Организационно-правовые вопросы охраны природно-заповедного фонда: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02 «Государственное право и управление; советское строительство; административное право; финансовое право». К., 1988. 18 с. 8. Краснитский А. М. Проблемы заповедного дела. М.: Лесн. пром-сть, 1983. 191с. 9. Правовий режим природно-заповідного фонду України: історія формування, юридичні аспекти та закордонний досвід : посібник / за заг. ред. О. Кравченко. Львів: Видавництво «Компанія «Манускрипт», 2017. 92 с. 10. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25. 06. 1991 № 1264-XII. Відомості Верховної Ради, 1991. № 41. Ст. 546. 11. Про природно-заповідний фонд України : Закон України від 16. 06. 1992 № 2456-XII. Відомості Верховної Ради. 1992. № 34. Ст. 502. 12. Лизгаро В. Е. Правовой режим особо охраняемых природных территорий и объектов Республики Беларусь: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.06 «Земельное право; природоресурсное право; экологическое право; аграрное право». Минск, 1999. 16 с.

REFERENCES

1. Reymers N. F., Shtil'mark F. R. *Osobo okhranyaemye prirodnye territorii* [Specially protected natural territories] Moscow, 1978. 295 p. 2. Isaakov Yu. A. *Geoekologicheskij podkhod k postroeniyu sistemy territoriy i obektov prirodookhranitel'nogo naznacheniya* [Geoecological going near the construction of the system of the specially protected territories and objects] Moscow, 1985. pp. 115–144. 3. Isaakov Yu. A., Krinitskiy V. V. *Sistema okhranyaemykh prirodnykh territoriy Sovetskogo Soyuz a i perspektivy ee razvitiya* [System of the protected natural territories of Soviet Union and prospect of her development] Moscow, 1983. pp. 12–30. 4. Melluma A. Zh. *Osobo okhranyaemye prirodnye obekty na staroosvoennykh territoriyakh (Na primere Latviyskoy SSSR)* [Specially protected natural objects on old territories (On an example Latvian to the USSR)] Riga, Zinatne, 1988. 224 p. 5. Stoyko S. M. *Nauchnye osnovy zapovednogo dela* [Scientific bases of the reserve business] Kiev, Naukova dumka, 1980. pp. 22–35. 6. Zykov K. D. *Funksii i klassifikatsiya okhranyaemykh territoriy* [Functions and classification of the protected territories] Kursk, 1980. pp. 58–70. 7. Krasilich N. D. *Organizatsionno-pravovye voprosy okhrany prirodno-zapovednogo fonda*. Avtoref. dis. ... d-ra jurid. nauk: spets. 12.00.02 «Gosudarstvennoe pravo i upravlenie; sovetskoe stroitel'stvo; administrativnoe pravo; finansovoe pravo» [Organizational and legal questions of protection of the nature reserve fund]. Kiev, 1988. 18 p. 8. Krasnitskiy A. M. *Problemy zapovednogo dela* [Problems of the reserve business] Moscow, Lesn. prom-st', 1983. 191 p. 9. *Pravoviy rezhim prirodno-zapovidnogo fondu Ukraïni: istoriya formuvannya, yuridichni aspekti ta zakordonniy dosvid* [Legal mode of the nature reserve fund of Ukraine: the history of formation, legal aspects and foreign experience]: posibnik / za zag. red. O. Kravchenko. L'viv, Vidavnitstvo «Kompaniya «Manuskript», 2017. 92 p. 10. *Law of Ukraine «On protection of the environment»* of June 25, 1991 No. 1264-XII. (in Ukr.). 11. *Law of Ukraine «On Nature Reserve Fund of Ukraine»* of June 16, 1992 No. 2456-XII. (in Ukr.). 12. Lizgaro V. E. *Pravovoy rezhim osobo okhranyaemykh prirodnykh territoriy i obektov Respubliki Belarus'*. Avtoref. dis. ... kand. jurid. nauk : spets. 12.00.06 «Zemel'noe pravo; prirodoresursnoe pravo; ekologicheskoe pravo; agrarnoe pravo» [Legal mode of the specially protected natural territories and objects of the Republic of Belarus]. Minsk, 1999. 16 p.

Дата надходження: 27.04.2018 р.